

İslam Tarihinde Şehirleşme: Kûfe Örneđi

The Birth of Islamic Urban Architecture: The Case of Qūfa

HİLAL AÇALDAY*

Geliş Tarihi/Received: 26.11.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 13.12.2021

Öz: Miladi 7. Asrın başlangıcına kadar çoğunluğu göçebe halinde yaşayan Araplar, İslamiyet'i kabul ettikten sonra yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. İslam'ın yayılmasıyla doğrudan ilişkili olan askerî, idarî ve siyasî etkenler yerleşik hayat ve bunun sonuçlarından biri olan şehirleşmede önemli rol oynamıştır. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra şehirleşme adına attığı adımlar, İslam dininin bazı ibadetleri cemaat halinde yerine getirmeyi farz kılması ve erken dönemde başlayan fetih hareketleri, Müslümanların şehir hayatına geçmesini zaruri kılmıştır.

İslam medeniyetinin, fethedilen topraklarda karşılaşılan kültürel birikimlerden elde ettiği kazanımlar, bilim ve sanat alanındaki gelişime büyük katkılar sağlamıştır. Müslümanlar karşılaştıkları kültürlerden elde ettikleri kazanımları tevhid eksenli bir yorumlama yoluna giderek yeni bir mimari üsluba dönüştürmüşlerdir. Bunun sonucu olarak fethettikleri yerlerdeki şehirlerden farklı ve özgün şehir modelleri ortaya koyabilmişlerdir. Bu çalışma, H. 17 yılında Müslümanlarca askerî amaçlarla kurulan Kûfe şehrini konu edinmiştir. Kûfe şehri, kısa süre içinde İslam'ın siyasî ve kültürel hayatında çok önemli bir yere sahip olmuştur. Şehir aynı zamanda entelektüel birikimiyle bir ekol oluşturduğu gibi, siyasî ve dinî çalkantıların da merkezi haline gelmiştir. İslam tarihinde bu denli önemli bir yeri olan Kûfe'nin, kuruluşu ve şehircilik alanındaki gelişimi ele alınarak, şehrin fizikî yapısı, mekânları, idari ve ekonomik yapısına ilişkin karakteristik bazı özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Mescid, Hz. Ömer, Fetih, Şehir.

* Doktora Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-mail: hilalagalday@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0364-3418>

Abstract: During the birth of Islam, Arabs, most of whom lived in nomadic state, settled down with the effect of the new religion. Military, administrative and political factors played an important role in the birth of settled life and urbanization, which is one of its consequences. Hz. The steps taken by the Prophet in the name of urbanization after the migration to Medina, the obligation to perform some prayers in the Islamic religion and the conquest movements that started in the early period made it necessary for Muslims to move into city life. The achievements of Islamic civilization from the new civilizations encountered in the conquered lands have made a great contribution to the development of science and art. Muslims transformed the gains they gained from these new cultures into an architectural style of their own, through a synthesis based on monotheism. As a result, they introduced unique city models different from the cities they conquered. This study focuses on the city of Qūfa, which was established with a military nature. Qūfa has had a very important place in the political and cultural life of Islam since its foundation. The city has also become a center of political and religious turmoil, as well as a school with its intellectual background. Related to its physical structure, places, administrative and economic structure of the military city in question have been tried to be determined. political and religious roles of Qūfa by tackling its establishment and development in the field of urban planning.

Keywords: Islamic History, Masjid, Omar, Conquest, City.

Giriş

İslam dini Arap Yarımadası'nda doğdu ve oradan tüm dünyaya yayıldı. Bölgede yaşayan Arapların büyük çoğunluğu, kabileler halinde yaşamakta olup kabileciliğin tüm hususiyetlerini yoğun bir biçimde yaşıyordu. Bölgenin en önemli şehirlerinden Mekke, Hz. İbrahim'den beri kutsallığını ve önemini koruyordu. Hicaz Bölgesi'nde Mekke dışında Medine, Taif gibi başka şehirler de bulunuyordu. Bununla birlikte Arapların çoğu göçebe hayatını tercih ediyordu. Kuzey ve Güney Arabistan haricinde Arap Yarımadası genelde siyasi birlikten yoksun olduğu için her kabile kendi düzenini ve hukukunu tesis etmişti. Bu kabileler arasında çoğu zaman uzun süren kanlı çatışmalar yaşanırdı.¹ Hz. Peygamber'in uzun süren daveti sonrası Arap kabileler İslam'ı kabul etmişlerdi. 628 yılında Mekke müşrikleri ve Müslümanlar arasında imzalanan Hudeybiye antlaşması Arap Yarımadasının dini ve ticari merkezi olan Hicaz'da bir dönüm noktasını oluşturmuştu.² Arap kabilelerin büyük çoğunluğu bu antlaşmadan sonra İslam'ı seçmişlerdi. Cahiliye döneminde kabile taassubuyla hareket eden Araplar, İslam'dan sonra enerjilerini bu dinin yayılması için harcamaya başladı.

Arap coğrafyasında doğan ve hicretle birlikte büyük bir gelişme gösteren İslam'ın zamanla İran, Irak, Suriye ve Mısır topraklarında gerçekleştirilen fetihlerin ardından çoğu göçebe olan Arapların, kendilerini hızlı bir şehirleşmenin içinde buldukları görülmektedir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretten sonra şehirleşme adına attığı adımlar bu duruma işaret ediyordu. Hz. Peygamber'in Medine'deki uygulamaları ve İslam dininin ibadet ve ilkelerinin çoğunun fert olarak değil, cemaat halinde yapılması ile ilgili dinin âmir hükümleri yerleşik hayata geçişi hızlandırmıştır. Ayrıca dini teşvikin yanında, Müslümanlar, fetihler sonucu ellerine geçen bölgelerde hüküm sürebilmek, haraç, cizye, öşür gibi vergileri toplamak, ganimetler elde etmek için askerî karargâh üsleri tesis etmek, fethedilen topraklar üzerinde yeni şehirler inşa etmek

¹ Harun Bıçakçı ve Cuma Yıldırım, "İslam Uygarlığında Kent ve Kentleşme", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, sy. 2 (Aralık 2018), 544-545.

² Muhammed Hamîdullah, "Hudeybiye Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (Ankara: TDV Yay., 1998), 297-299.

zorunda kalmışlardır.³Fethedilen yerlerde mevcut şehirlerle ve orada yaşayan halkla bunları başarmak çok zordu. Bu nedenle Müslümanlar stratejik noktalarda askeri amaçlı bazı şehirler kurmaya gereksinim duymuşlardır. Askeri üs olarak tasarlanan Kûfe, Basra ve Fustat şehirleri bu amaçla kurulan şehirlerdir. İlk ikisi Irak, üçüncüsü ise Mısır topraklarında kurulmuştur. Üç şehir de coğrafi konum, iklim özelliği ve insan yoğunluğu gibi etkenler gözetilerek kurulmuştur.

Hz. Peygamber ve onu takip eden Raşid halifeler döneminde Müslümanlar sade bir yaşam tarzını tercih etmişlerdir. Müslümanların hayatına hâkim olan sade yaşantı, hayatın tüm safhalarına nüfuz etmiş, aşırılıkları ve israfı engellemiştir.⁴ Hatta Hz. Ömer, Kûfe şehrinin kuruluşunda ev inşa etmek için izin isteyen Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı: "Yapabilirsiniz, ancak hiçbiriniz evini üç odadan fazla yapmasın. Binalarınızda uzunluk ve yükseklik yarışına kalkışmayın. Sünnete riayet edin ki devletiniz elinizden gitmesin." şeklinde tembihlemiştir. Hz. Ömer bu emrin yer aldığı genelgeyi Basralılara da göndermiştir.⁵

Müslümanlar, Şam ve İran gibi bölgelere düzenledikleri fetih hareketleri sayesinde değişik milletlerle karşılaşma imkânı buldu. İslam medeniyetinin bu karşılaşma sonrası Yunan, İran, Hint ve Çin uygarlıklarından elde ettiği bilgi birikimi bilim ve sanat alanında gelişmeler sağladı.⁶ Müslümanların diğer medeniyetlerden etkilenecek geliştirdiği sanat dallarından biri de mimariydi. Müslümanlar değişik mimari tarzlarından kendilerine uygun özel bir mimari üslup geliştirdi. Bu mimarinin en önemli özelliği, İslam'ın temel prensibi olan tevhidi esas almasıydı.⁷ İslam tarihi boyunca, İslam âleminin değişik bölgelerinde insanlar, çevrelerini bu esasa göre biçimlendirmeye çalıştı ve çok sayıda mimari eser vücuda getirdi.⁸ Zaten Müslümanların toplumsal yaşamının yegâne belirleyicisi olan İslam dininin;

³ Yılmaz Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Orduğâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM* 6, (Aralık 2005), 216; R.B. Serjeant, *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugül (İstanbul: İz Yay. 1997), 15.

⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yay. 1985), 2: 231.

⁵ Ahmed b. Yahya, el-Belâzuri, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. M. Fayda (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1982), 394; Vecdi Akyüz, *Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, (İstanbul: İlke Yay., 1996), 89; Ahmet Ağrakça, *Hiz. Ömer* (İstanbul: Beyan Yay., 2004), 70-71.

⁶ Biçakçı ve Yıldırım, "Kent ve Kentleşme", 544.

⁷ Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., 2010), 50.

⁸ Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari* (İstanbul: Timaş Yay., 2012), 25.

şehirlerinin karakterini ve kimliğini belirlememesi düşünülemezdi.⁹ Yunan, İran, Hint ve Çin uygarlıklarından elde edilen bilgi birikimi, İslam şehirlerinin oluşumunda etkili olmuştur. Ancak İslam şehirleri, fetihler sonucu yaşanan bu süreçte diğer şehirlerden farklı bir modelle ortaya çıkmışlardır. Müslümanlar fethettikleri yerlerdeki uygarlıklardan öğrendikleri mimari tecrübeyi, sentezleme gücüyle ve tevhid ekseninde buluşturarak, kurmak istedikleri şehirlerde uygulamışlardır.¹⁰ Örneğin; Kûfe ve Basra şehirlerinin kuruluşunda, Müslümanların İskenderiye ve Suriye kentlerinde Yunan uygarlığından elde ettikleri birikimin izleri açıkça görülmektedir.¹¹

Çalışmamızın konusu olan Kûfe, İslam medeniyeti kapsamında inşa edilen şehirlerdendir. Kûfe ordugâh nitelikli olarak kurulan bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.¹² Kûfe şehri askeri nitelikli olarak kurulmuş ancak zamanla İslam tarihinin önemli merkezleri arasında yerini almıştır. Bu çalışmada Kûfe'nin tarihi önemine kısaca değinilecektir. Daha çok yapısal özellikleri ve kuruluşuna etki eden faktörlere işaret edilerek, askeri nitelikli bu şehrin fizikî yapısı, mekânları, idari ve ekonomik durumuna ilişkin temel özellikleri tespit edilecektir.

1. Tarihçesi

Bugünkü Irak sınırları içinde bulunan Kûfe, Bağdat'a 170 km uzaklıktadır. Babil harabelerinin güneyinde Fırat'ın batı kenarında kurulmuş olup Necef ile Kербela arasında ve Hire'nin 5 km kuzeyindedir.¹³ Irak'ın ekilebilen bölgesinde büyük bir şehir olan Kûfe, Arapların "yuvarlak kumul tepesi" anlamında kullandıkları Kûfân ve Kevfân kelimesinde esinlenilerek şehrin dairesel yapısına atfen bu adı almıştır.¹⁴ Ayrıca isminin Süryanice veya Farsça kökenli olduğu düşünüldüğü gibi arazi şeklinden hareketle "yuvarlak kum tepesi, çakıl

⁹ Biçakçı ve Yıldırım, "Kent ve Kentleşme", 541.

¹⁰ Celaleddin Çelik, "İslam Şehri'nden Şehir İslam'ına: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları", *Milel ve Nihal* 9, (Kasım 2014): 139.

¹¹ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Fuat Köprülü (Ankara: Akçağ Yay., 2012), 49.

¹² Can, "Hulefâ-i Râşidin", 216.

¹³ K. V. Zettersteeyn, "Kûfe", *İslam Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 964; Casım Avcı, "Kûfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: TDV Yay., 2002), 340.

¹⁴ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 394.

taşları ile karışmış kum tepesi" veya "insanların toplandıkları yer" anlamlarını taşıyan Arapça Kûfe kelimesinden geldiği yahut şehrin ismini buradaki Kufan adlı bir tepeden aldığı da kaydedilmektedir.¹⁵ Şehrin ismi gibi kuruluş tarihi de ihtilaflıdır. Bu ihtilafın sebebi Kûfeliler ile Basralılar arasındaki rekabete ve her iki tarafın kendi şehirlerini diğerinden daha önce kurulmuş olduğunu gösterme çabasına dayanmaktadır. Kuruluş tarihi ile ilgili değişik rakamlar telaffuz edilse de genel kabul gören tarih Hicri 17/ Miladi 638 yılıdır.¹⁶ Kûfe, Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafından kurulmuştur. Hz. Ömer, Sa'd'a bir mektup yazarak Müslümanlar için bir hicret yurdu kurmasını ve bu yurt ile Medine arasında deniz olmamasını istemişti. Sa'd önce Anbar'a geldi ve talep edilen şehri buraya kurmak istedi. Ancak buranın sineklerle dolu olduğunu görünce başka arayışlara girdi. Abdulmesih b. Bukayle, Sa'd'a gelerek çölden alçak, sivrisinek yatağından yüksek bir yer bildiğini söyleyerek, bugünkü Kûfe'nin yerini gösterdi. Sa'd şehrin kurulacağı yeri beğendi ve halka ikta yoluyla ev yapılacak arsalar verdi. Kabilelere kendilerine ayrılan yerleri gösterdi.¹⁷

Şehrin bu bölgeye kurulmasında çeşitli etkenler rol oynadı. En önemlisi şehrin kurulduğu yerin yapılacak seferler için stratejik bir konuma sahip olmasıydı. Diğer bir etken ise fetihler ile birlikte İslam'ı seçen farklı etnik kökene sahip insanların bu bölgede yaşamasıdır. Ayrıca bölgenin nehir kenarında bulunması nedeniyle zengin tarım arazilerine sahip olması ve ticaret yolları üzerinde olması da şehrin bu bölgeye kurulmasını gerektirmiştir.¹⁸ Şehrin ilk kurulma gerekçesi stratejik konumu nedeniyle askeri nitelikliydi. O dönem askeri mülahazalarla birçok şehir kuruldu. Kûfe ile birlikte Basra, Fustat, Musul ve Kayravan kentleri ordugâh olarak tasarlanan şehirlerdir.¹⁹

2. Tarihi Roller ve Önemi

Başta askeri bir alan olarak düşünülen Kûfe, zamanla gelişerek büyük bir şehre dönüştü. Bulunduğu bölgenin idari, ticari ve kültür merkezi

¹⁵ Avcı, "Kûfe", 339.

¹⁶ İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça vd. (İstanbul: Ravza Yay., 2019), 2: 461; Avcı, "Kûfe", 339; Hakkı Dursun Yıldız, *Büyük İslam Tarihi* (Konya: Esra Film İletişim, 1994), 2: 81.

¹⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 394-395.

¹⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 25.

¹⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *İslam Şehirleri* (İstanbul, Düşün Yay., 2011), 8.

haline gelmesinde önemli görevler üstlenen Kûfe, Hz. Ali ve Abbâsi halifesi Ebu Abbas Seffah döneminde iki defa başkentlik yapmıştır.²⁰ Kûfe, tarih boyunca iki farklı rol karşımıza çıkmaktadır. İlki; ilim, kültür, medeniyet beşiği ve yüksek entelektüel birikime sahip bir merkez olarak, İslam medeniyetini şekillendiren, etkileyen, değiştiren ve dönüştüren bir Kûfe şehrini görmekteyiz. İlim alanındaki gelişmeler yüksek bir entelektüel birikimi doğurmuş, Kûfe bu sayede ekol olmuş ve etkisini günümüze kadar devam ettirmiştir. Diğer tarafta ise; İslam coğrafyasında siyasi çalkantıların, ayrışmaların, gizli kulis faaliyetlerinin yapıldığı, devleti tehdit eden, tehditten de öte parçalayan, yok etmeye çalışan ikinci bir Kûfe bulunmaktadır.²¹ Kûfe merkezli isyanlar Emeviler döneminde ortaya çıkmış, yarım asırlık bir duraklamadan sonra Abbasiler döneminde tekrar başlamıştır. Kûfe'nin aralarında rekabet bulunan göçebe-şehirli, güneyli-kuzeyle, mevali, Yahudi ve Hristiyanlardan oluşan kozmopolit yapısı iç karışıklıklarda büyük rol oynamıştır.²²

Kûfe şehri ilk kurulduğu andan itibaren fetihlerde büyük rol oynadı. Hz. Ömer döneminde Masebazân, Tuster, Râmehürmüz, Nihâvend, Hemedân gibi bölgeler fethedilmişti. Bu bölgelerin fethinde Kûfe askeri üs olarak kullanıldı. Kûfe sadece askeri sahada değil, bölgelerin İslamlaşmasında da önemli görevler üstlendi.²³ Kûfe valisi Hemedan, Rey, Kazvin, İsfahan ve Azerbaycan'ı da idare etmiştir. Emeviler döneminde Kûfe, Basra, Uman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Maveraünnehir'i kapsayan Irak eyaletinin merkezi durumundaydı.²⁴ Ayrıca kavşak noktasında bulunması nedeniyle ticari hayata da yön vermiştir. Şöyle ki: Kûfe, Hindistan-Şam, İran-Hicaz arasındaki akışı sağlamak açısından önemli bir konuma sahipti.²⁵

²⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 25; Avcı, "Kûfe", 339.

²¹ Ali Yüksek, "İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9, sy. 5 (Spring 2014), 2165; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 9.

²² Avcı, "Kûfe", 339.

²³ Ebu Ferec Abdurrahman İbn el-Cevzi, *Ömer Bin Hattab* (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 2007), 68-69; Ağırakça, *Hz. Ömer*, 69.

²⁴ Avcı, "Kûfe", 339.

²⁵ Abdurrahman Demirci, "Hz. Ömer Döneminde Kurulan Şehirler", *İlahiyat Araştırmaları* içinde, ed. Münir Yıldırım (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019), 79-93.

3. Kûfe Şehrinin Fizikî Mekânları: Cami, Dârü'l-İmâre, Pazar Yeri ve Mahalleler

Sa'd b. Ebî Vakkâs Kûfe şehrinin kuruluşunda önceliği camiye verdi. Önce şehrin parsellenmesini istedi.²⁶ Şehrin cami yapılacak alanı ve diğer yerleri ilginç bir şekilde tespit edildi. Şöyle ki; Sa'd bir adama kible rüzgârı esen tarafa doğru ok atmasını emretmiş, okun aldığı yöne göre de kıblenin tarafı belirlendi. Ardından okçu kuzey ve güney yönleri belirlemek için ok attı ve bu yönler tayin edildi. Bundan sonra Sa'd, yüksek bir yerde şehrin camisini ve imaret dairesini kurdu. Kabile esaslı iskân doğrultusunda Nizarlılarla Yemenlilerin yerlerini tespit için iki ok çekti. İlk önce kimin oku çıkarsa yani kurayı kim kazanırsa şehrin en iyi konumu olarak kabul edilen doğu tarafının onlara verilmesi kararlaştırıldı. İlk önce Yemenlilerin oku çıktığı için doğu tarafı onların mahallesi, caminin batısında kalan kısım da Nizarlıların mahallesi olarak tayin edildi. Cami ile dârü'l-imârenin avlusu, işaretlerin iç kısmına göre ayarlandı. İnşa edilen Kûfe Camisi hem ibadet yeri hem de eğitim-öğretimin yapıldığı bir mekân oldu.²⁷ Çünkü İslam şehirlerinde caminin merkeze alınması şehirde yaşayan tüm Müslümanlara eşit mesafede olması ve onların ibadet mahalline rahat ulaşmalarını sağlamak içindi. Caminin yeni kurulan İslam şehirlerinde merkezi yerde olmasına büyük ölçüde Kâbe'nin Mekke'deki konumu etkili olmuştur. Hz. Ömer, Sa'd'a savaşçıların sayısına göre caminin büyüklüğünün ayarlamasını istemişti. Sa'd'ın kırk bin kişilik olarak inşa ettiği cami Muğire b. Şube zamanında genişletildi. Ziyâd b. Ebîhi ise camiye yeniden yapıp ve sağlamlaştırdı ve kapasitesini altmış bin kişiye çıkardı. Ayrıca geniş duvarının yanına kapı ve maksûre ekledi.²⁸ Kûfe camisinin yanına Kûfe Sarayı olarak da bilinen Sa'd'ın evi yapılmıştır. Bu evin yapımında Hîre'de bulunan Kisra saraylarından temin edilen malzemeler kullanılmıştır.²⁹ Sa'd b. Ebî Vakkâs, Kûfe şehrinin inşasını tamamladıktan sonra Hz. Ömer tarafından buraya vali olarak atanmıştı. Ancak daha sonra yaşanan sıkıntılar nedeniyle çeşitli

²⁶ Said Havva, *el-Esâs fis-Sünne* (İstanbul: Aksa Yay., 1997), 389.

²⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 395-396.

²⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 395-397; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 41.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2: 461.

etnik ve dini kesimler tarafından şikâyet edilmesi üzerine Hz. Ömer tarafından valilikten azledildi.³⁰

Kûfe Camii'nin güneybatı tarafında bir sokak sonrasına valilerin ikamet etmeleri için dârü'l-imâre (kasrû'l-imâre) denilen vali konağı inşa edildi. Yine caminin yanında Hz. Ömer'in emriyle künase adı verilen pazar yeri kuruldu. Pazaryeri ticari faaliyetler yanında ilmi tartışmaların ve musiki faaliyetlerinin yürütüldüğü yerdirdi.³¹ Dairevi bir şekilde tasarlanan Kûfe'nin merkezinde ileride tesis edilecek olan İslam şehirlerinin tamamında ortak unsurlar olarak göze çarpacak olan cami, dârü'l-imâre ve pazar yeri bulunmakta, şehrin bütün ana caddeleri bu merkeze açılmaktaydı. Ayrıca bu yapıların yanında sahn veya rahbe denilen, çeşitli maksatlarla kullanılan bir meydan bulunurdu.³²

Diğer şehirlerde mirbed adıyla bilinen pazar yerleri Kûfe'de künase ismiyle bilinir. Kervanlar ve şehrin her türlü ticari faaliyeti bu meydanda gerçekleşirdi. Yük hayvanlarının ihtiyaç duyduğu eşyalar ile demirci ve bakırcı esnafı bu meydanda konumlanmıştı. Ayrıca sarraflar, yiyecek-içecek, kâğıt, kitap, sabun, hurma, ipek ve yünlü kumaş satan esnaf da caminin çevresinde konumlanmıştı. Çarşıda aynı cins eşya ve mal satanlar bir arada toplanmıştı.³³

Dârü'l-İmâre, İslamî dönemde kurulan şehirlerde ikinci temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Mescid ve Dârü'l-İmâre ikilisinin oluşturduğu bütünlükte, Medine'deki Mescid-i Nebî örnek alınmıştır.³⁴ Hz. Peygamber mescidi sadece namaz için kullanılmıyor, devletin en önemli işleri, savaş istişaresi, elçi kabulü, yargı işleri mescitte görülüyordu. Dârü'l-İmârelerin kurulmasıyla devlet işleri ve valilerin ikamet adresi bu yapılar oldu.³⁵ Kûfe'de ilk olarak Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından inşa edilen dârü'l-imâre camiye bitişik değildi. Mugîre b. Şu'be'nin valiliği döneminde ise binalar kerpiçle yenilenirken dârü'l-imâre camiye bitiştirilmiş ve caminin kıblesine nakledilmişti³⁶

³⁰ K. V. Zettersteeyn, "Sa'd b. Ebi Vakkâs", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 19.

³¹ Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 284.

³² Can, "Hulefâ-i Râşidin", 225.

³³ Can, "Hulefâ-i Râşidin", 225.

³⁴ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı* (Ankara: TDV Yay., 1995), 104-105.

³⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 44.

³⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 395-397.

Ziyad b. Ebîhi, kendi valiliği sırasında cami ve dârü'l-imâreyi tuğla ve kireç ile yenilemiş, daha fonksiyonel bir hale getirmiştir. Caminin damını taşıyan taş sütunlar Ahvaz Dağı'ndan getirilmiştir.³⁷ Dış saldırılara karşı bir kale görevi de üstlenen dârü'l-imâreye Abbasiler döneminde bazı eklemeler yapıldı.³⁸

Kûfe camii ile dârü'l-imârenin inşasında, bölgede bulunan Hire ve Medâin şehirlerinin harabelerinden istifade edilmiştir. Hire şehrinde getirilen mermer sütunlar camide kullanılmıştır. Kûfe camii ile dârü'l-imârede kullanılan tuğla ve kireç bu iki şehrin harabelerinden getirilmiştir.³⁹ Söz konusu yapılar inşa edilirken İranlı ve Nestûri Arap kökenli yabancı usta ve işçilerden de istifade edilmiştir. Bu ustalar arasında Sasanî hükümdarlarının meşhur duvar ustası Ruzbih'in adı geçmektedir.⁴⁰

Sa'd b. Ebî Vakkâs, şehrin kurulmasının ardından kabilelerin belirli bir düzen içinde iskân edilmesi görevini Ebü'l-Heyyac Amr b. Malik el-Esedî'ye verdi. Amr, şehri dört ana bölüme ayırdı. Bu bölümlere de menhec denilen on beş ana yol yaptırdı. Şehrin tasarımı dairesel düşünülüşünden, menhec denen bu sokak ve caddeler merkeze açılmaktaydı. Caddeler aynı zamanda kabilelerin yerleşim yerlerini de belirlemekteydi. Her kabile kendine ayrılan yolu kullanarak cami ve diğer merkezi yerlere gidebiliyordu. Hz. Ömer'in emri doğrultusunda ana caddeler ve tali yollar 40. 30. 20 ve 7 arşın olarak planlandı. (Metre hesabıyla: ana caddeler 20-25 metre, ara caddeler 10 metre, sokaklar ise 3,5 metre) Kuzey tarafı beş, güney tarafı dört doğu ve batı tarafları üçer caddeye bölünerek her kabile kendisine ait bir mahalle oluşturacak şekilde yerleştirildi.

Hız. Ömer'in Medine'den gönderdiği nesep bilgini Said b. Nimran tarafından aynı soya bağlı kabileler aynı mahallelere yerleştirildi. Her kabile reisi yerleşecekleri mekâna giderek, orayı kendi anlayışları doğrultusunda şekillendirdi.⁴¹ Kurulan şehirlerde Arap kabile yapısı ve gelenekleri büyük oranda devam ettirildi. Kabileler kurulan

³⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 395-398.

³⁸ Avcı, "Kûfe", 339.

³⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 398.

⁴⁰ Can, "Hulefâ-i Râşidin", 224.

⁴¹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 71.

mahallelerde sosyal ve kültürel anlamda varlıklarını sürdürdü.⁴² Merkezi yönetimin kabilelerin yaşam tarzlarına müdahale ettiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Mahalleler kabile isimleriyle anıldığı gibi ünlü şahısların isimleriyle de bilinen mahalleler bulunmaktadır. Süleym, Sakîf gibi mahalleler kabile ismiyken, Rahbetu Hanis, Duma gibi mahalleler kişi isimlerinden oluşmuştur.⁴³ Kûfe’de kabileler mahallelerine yerleştikten sonra kendilerine ait cuma mescidi ve mezarlıklar da oluşturdu. Mezarlıklar genelde mahallenin ortasında yer alıyordu. ⁴⁴ Şehirde ayrıca hamam, hapishane ve dârü’r-rızk⁴⁵ gibi yapıların yanında, şehir merkezinden uzakta Şam yolu civarında konumlanmış bir musalla yer almaktaydı.⁴⁶

Ana caddelerin geniş tutulmasının değişik nedenleri bulunmaktadır; ilki, Kûfe’nin kuruluşunda askeri amaçlı olarak düşünülmesi nedeniyle birliklerin rahat bir şekilde geçmeleri, diğeri ise şehri ziyaret edenlerin yük hayvanlarıyla birlikte geçişlerinin sağlanmasıdır. Örneğin şehrin en önemli caddesi Tarîku’l-Berîd 25 metrelik bir genişliğe sahipti. Tarîku’l-Berîd şehrin batısındaki Künaseden başlayıp, cami ve dârü’l-imârenin önünden geçerek doğuda Fırat üzerindeki köprü ve kuzeydoğudaki kiliseye kadar uzanıyordu.⁴⁷ Kûfe’nin etrafında ilk dönemde sur mevcut değildi. Şehir tüm çevresini kuşatan sur duvarlarına Abbasiler döneminde kavuştu.⁴⁸ Kûfe’de öne çıkan bir başka özellik çıkmaz sokakların çokluğudur. Bununla ilgili askeri ve güvenlik gibi endişelerin rol oynadığı şeklinde yorumlar yapılmakla birlikte arsaların yapısının da etkili olduğunu iddia edenler vardır.⁴⁹

Kûfe’de çarşılar şehrin merkezinde konumlandırılmıştır. Başta semt pazarları gibi çarşıların da geceleri toplanıp gündüzleri tekrar kurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu durum pazarcılar için büyük külfet

⁴² Ünal Kılıç, *Şehir Yönetimi ve Valilik* (Konya: Yediveren Yay., 2004), 86.

⁴³ Yâkut el-Hamevî el-Rumî, *Mu’cemu’l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1979), 3: 33; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 72-73.

⁴⁴ Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, 394.

⁴⁵ Dârü’r-Rızk, cizye ve haraç gelirlerinin toplandığı yerdir. Dârü’r-Rızk zamanla ticaret merkezlerine dönüşmüştür. Kûfe valisi Ziyâd b. Ebîhi her Cuma sonrası burayı ziyaret ederek, sorumlu kişi (Sahibu Dârü’r-Rızk) ile bir araya gelir, kurumun sorunlarını konuşurdu. (Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 85.)

⁴⁶ Can, “Hulefâ-i Râşidin”, 227.

⁴⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, 2: 484; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 76.

⁴⁸ Can, “Hulefâ-i Râşidin”, 227.

⁴⁹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 71.

oluşturduğundan zamanla kapalı çarşı sistemine geçilmiştir. Kûfe kapalı çarşısı, daha sonra kurulacak olan Bağdat çarşısına da örneklik teşkil etmiştir.⁵⁰

Kûfe'ye yerleşen ilk kabileler kendilerine ayrılan kısımda önceleri çadırlar kurmuş, daha sonra ise kamış kullanılarak evler inşa edilmişti. Askeri kamp olarak tasarlanan Kûfe'de evlerin kamıştan yapılması bazı kolaylıklar sağlıyordu. Eşleri ile birlikte savaşa çıkan erkekler kamışları demet halinde toplayıp saklıyordu. Sefer dönüşü evler tekrar kuruluyordu. Ancak yaşanan yangın benzeri sıkıntılar dolayısıyla Hz. Ömer'den izin istenerek kerpiç evler yapıldı.⁵¹ Muğire b. Şu'be'nin valiliği döneminde ise kabileler yüksek olmayan avlu ve ihata duvarlı evler inşa etti. Ganimet gelirlerinin artmasıyla daha sonra büyük avlulu evler inşa edildi. Emeviler döneminde ise çoğunluğu şehir merkezinde olmak üzere kasr adı verilen büyük konaklar görülmeye başlandı. Bu evlerde daha çok zengin kişiler oturuyordu.⁵²

Şehirde ilk başlarda içme suyu için yeterli sayıda kuyu yoktu. Halk su ihtiyacını Fırat nehrinden ve su kanallarından karşılıyordu. Sa'd b. Ebî Vakkâs bu sorunu çözmek için kanalları islah ederek, halkın su ihtiyacını giderdi. Nitekim bazı su kanallarının Sa'd'ın ismiyle anılması Kûfe halkının ona duyduğu vefanın bir göstergesidir. Hz. Ali döneminde kuyular arttırılarak halkın su ihtiyacı karşılanıyordu. Emeviler döneminde ise su temini hususuna daha da çok önem verilmiş, kurulan daru'l-sikaye ile su temini faaliyetleri sistemli şekilde yürütülmüştür.⁵³

Şehrin temizliği, hem halk hem de yönetim tarafından yapılmaktaydı. Halk genelde yaşadıkları yerdeki ara sokakların temizliğinden sorumlu iken umuma ait yerler, meydan ve pazarlar devlet görevlileri tarafından temizlenmekteydi. Ziyad b. Ebîhi zamanında temizlik ile ilgili halka birtakım sorumluluklar yüklenmiş, uymayanlar cezalandırılmıştır.⁵⁴

4. Kûfe Şehrinin İdari Yapısı

Hz. Ömer zamanında Irak, Kûfe ve Basra olmak üzere iki idari bölgeye ayırdı.⁵⁵ Irak'ın güneyinden sorumlu olan Basra valisi aynı zamanda

⁵⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 53.

⁵¹ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, 4: 491; Ağırakça, *Hz. Ömer*, 70-71.

⁵² Avcı, "Kûfe", 340; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 97-99.

⁵³ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 103.

⁵⁴ Avcı, "Kûfe", 340; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 104.

⁵⁵ Kılıç, *Şehir Yönetimi ve Valilik*, 87.

Ahvaz, Fars, Kirman, Mekran, Sicistan ve Horasan'ı idare etmiştir. Kûfe valisi ise Hemedan, Rey, Kazvin, İsfahan ve Azerbaycan bölgelerinden sorumluydu.⁵⁶

Hız. Ömer yaptığı devrim nitelikli düzenlemelerle merkeze uzak mesafedeki vilayetlerde işlerin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağladı. İşleri valilere devrederek merkezin yükünü hafifletti... Böylece hem merkezi yönetimde hem de fetihlerde başarı sağlanıyordu. Askerî, içtimaî ve bölgesel şartlar gözetilerek yapılan idari yapılanma sayesinde taşrada görev yapan valiler başarılı oldu. Bu durum merkezi yönetimin de başarısına katkı sağladı. Netice olarak Hız. Ömer döneminde İslam devleti güzel gelişmelere sahne oldu.⁵⁷

Yargı işleri kadılar vasıtasıyla yürütülürdü. Kadı, Halife veya genel vali tarafından atanırdı. Kadılar genelde Araplar arasından seçilir, mevaliler ilk dönem tercih edilmezdi. Mescidin bir köşesine halı ya da kilim serilir kadı üzerine oturur ve davalara bakardı. Hız. Ömer, Kûfe kadılığı ve beytülmal idaresini Abdullah b. Mes'ud'a verdi. Abdullah b. Mes'ud Kûfe kadılığı yanında irşad faaliyetlerini de beraber sürdürürdü. İbn Mes'ud Kûfe'de tefsir, hadis, fıkıh, kıraat ve gramer mekteplerinin temelini attı. Daha sonra Şureyh'in Kûfe kadılığına atanması üzerine Abdullah b. Mes'ud sadece beytülmalle ilgilendi.⁵⁸

Şehir güvenliğini sağlayan Şurta teşkilatı, pazar yerlerini denetleyen Muhtesib ya da Sahibü's-suk ve onların yardımcıları, Ases teşkilatı (gece bekçiliği) gibi kurumlar Kûfe'nin diğer idari yapılarıydı.⁵⁹

Kûfe gün geçtikçe önemini arttırıyordu. Hız. Ali halife olunca, taraftarları ve yardımcılarının Kûfe'de olması, verimli arazilerinin çokluğu ve uluslararası bir kavşak noktasında bulunması gibi avantajlarından dolayı Medine'den ayrılarak hilafet merkezini buraya taşıdı. Ancak Muaviye'ye karşı stratejik bir yer olarak seçilen Kûfe, Hız. Ali için işlerin tersine dönmesine neden oldu. Zira Hız. Ali, Medine'yi terk etmekle Arap kabileleri arasındaki dengenin bozulacağını tahmin etmemişti.⁶⁰

⁵⁶ Avcı, "Kûfe", 340.

⁵⁷ Kılıç, *Şehir Yönetimi ve Valilik*, 67-68.

⁵⁸ Avcı, "Kûfe", 339-340.

⁵⁹ Biçakcı ve Yıldırım, "Kent ve Kentleşme" 552; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 203-264.

⁶⁰ Hasan, *İslâm Tarihi*, 2: 236.

5. Kûfe Şehrinin Sakinleri

Daire şeklinde tasarlanan Kûfe şehri, dört ana kısma ayrılmıştı. Yollar da tasarlandıktan sonra her kabile için mahalleler oluşturuldu. Her kabile kendisine ait bir mahalle oluşturacak şekilde yerleştirildi. İlk yerleştirilen kabileler arasında Süleym, Sakif, Hemdan, Beclile, Tağlib, Esed, Neha, Kinde, Ezd, Müzeyne, Temim, Esed, Amir, Cedlile ve Cüheyne yer almaktadır.⁶¹

Kûfe kurulduğu sırada buraya yerleşen Yemen kabilelerinin 12.000, Kuzey Araplarının 8.000, Deylemlerin 4.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu kayıtlarda mevcuttur. Askeri bir karargâh olarak Kûfe'nin nüfusu, cihad için gelenlerle birlikte sürekli artmaktaydı. İlerleyen dönemlerde de kentin zenginliğinden istifade etmek isteyenlerle beraber kentin nüfusunda önemli bir artış olmuştu. Şehirde Arap kabilelerin çoğu Yemenlilerden oluşmaktaydı. Arap nüfusla birlikte Kûfe'de, İran kökenli Deylemler, Farslı aileler, Necran Hristiyanları, Şam kökenli aileler, az sayıda Çinli aile, Bizanslı birkaç aile, Yahudiler ve çoğunluğunu Lahmîlerin oluşturduğu Hire halkından oluşan kozmopolit bir yapı vardı.⁶² Zaten Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın valilikten azli için giden topluluk üyeleri bize Kûfe'de yaşayan topluluklar konusunda bilgi vermektedir. Ziyad b. Ebihi zamanında atıyye alan 60.000 savaşçı ve 80.000 aile ferdinin divan defterlerinde işlendiği göz önünde bulundurulursa sadece Müslüman nüfus 140.000 civarındaydı. Atıyye almayan diğer unsurlar divan defterlerine işlenmiyordu. Onlar da dikkate alındığında şehir nüfusu çok daha fazla olacaktır. Emeviler devrinde Kûfe'nin nüfusunun 300-350 bin arası olduğu tahmin edilmektedir.⁶³

Kûfe ilk dönemden beri tarım faaliyetleri ile ön plana çıkmıştır. Fırat nehrine yakın oluşu, nehirden çekilen su kanalları ile sulanan arazilerde değişik ürünler elde etme imkânı sağlıyordu. Sa'd b. Ebî Vakkâs şehri kurduğu vakit sulama kanallarını onardı ve tarımsal faaliyetlere hız verdi. Kısa sürede çiçek, zeytin, şeker kamışı, pamuk ve susam gibi ürünler yetiştirildi. Tarımsal faaliyetlerle birlikte Suk El-Ganem'de

⁶¹ Avcı, "Kûfe", 340.

⁶² Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 107-203.

⁶³ Avcı, "Kûfe", 340

hayvancılık Kûfe'nin ayrı bir gelir kalemiydi. Ayrıca şehirde kuyum işi, çanakçılar, yiyecek-ıçeceklerle uğraşan pazarcular ve diğer esnaf bulunurdu.⁶⁴ Şehirde ticaret hayatı ile birlikte askeri niteliğinden dolayı ganimet gelirleri de önemli bir paya sahipti. Hatta şehirde ortaya çıkan birçok olayın arkasında ganimet gelirlerinin taksimi sorunları vardır.

Sonuç

Peygamber döneminde başlayan ve Raşid halifeler döneminde hız kazanan fetih hareketleri sonucu Müslümanlar birçok yabancı kültür ile tanışma fırsatı buldu. Müslümanlar karşılaştıkları yeni bilgileri ne toptan bir anlayışla reddettiler ne de kabul ettiler. Elde edilen bilgi ve birikim Müslümanlar tarafından İslam'ın ana prensipleriyle harmanlanarak özgün modeller oluşturuldu. Şehirleşme de bu kapsamda değerlendirilerek İslam dininin ortaya koyduğu esaslar üzerinden biçimlendirildi ve birçok mimari eser vücuda getirildi. Fetih sonrası ele geçirilen bölgelerde hâkimiyetin tesisi için ordugâh nitelikli şehirler kuruldu. Bu şehirler aynı zamanda askeri ikmal noktalarıydı. Ordunun hızlı hareket etmesi ve dinlenmesi için inşa edilen bu şehirler, zamanla dönüşerek sadece askeri değil, ilmi ve kültürel alanda da kendini gösterdi. Kûfe şehri başta askeri amaçla kurulmasına rağmen şöhretini askeri alanda göstermemiş daha çok siyasi ve ilmi faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır. Bu sayede Kûfe, kısa zamanda hilafetin merkezi konumuna yükselmiştir.

Hız. Ömer dönemi şehirlerinden olan Kûfe, Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından bölgenin şartları ve hilafet merkezinden gelen talimatlar doğrultusunda daire şeklinde kuruldu. Işınsal on beş ana yol oluşturularak mahalleler kuruldu. Nesep bilginlerinin yönlendirmesiyle kabileler mahallelere yerleştirildi. Her kabilenin mescidi ve mezarlığı bulunmaktaydı. Kûfe'ye yerleşen kabilelerin kültürel özellikleri büyük oranda korundu. Bu durum aslında eskiden beri var olagelen kabilecilik geleneğinin şehre yansımaysıydı. Meydan düzenlenerek İslam şehirlerinin karakteristiği olan cami ve dârül-imâre ikilisi inşa edildi. Bu iki yapının etrafında diğer diğer kurumlar oluşturuldu. Pazar yeri kurularak aynı malı satan esnaf bir araya getirildi. Kamıştan yapılan

⁶⁴ Can, "Hulefâ-i Râşidin", 225.

evler zamanla değişikliğe uğrayarak kerpiç evlere dönüştü. Az da olsa kasr denilen o günün şartlarına göre büyük sayılabilecek evler inşa edildi. Şehrin etrafında sur yoktu. Daha sonra Abbasiler döneminde şehrin etrafı surlarla çevrildi.

İlk dönem inşa edilen şehirlerde mükemmel mimariden bahsetmek zordur. Zira o dönemin şartları ve mimari deneyimi henüz yeni şekillendiğinden klasik yapıtlar karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca o günün şartlarında Müslümanların öncelikleri mimari zarafet değildi. Fetih ve dine davet faaliyetlerinde kolaylık sağlayacak, işlevselliği olan yapıtlar öncelik kazanıyordu. Buna rağmen ilk kurulan şehirlerde İslam'ın ana prensiplerinin ve toplumun değer yargılarının göz ardı edilmediğini görmekteyiz. İslam mimarisi ilk dönemlerde klasik tarzda kendini göstermiş, sonraki dönemlerde gelişerek dev yapıtların ortaya çıkmasına vesile oldu. İlk kurulan şehirlerde Fars, Nesturi gibi ustalar kullanılmışsa da daha sonra Müslümanların içinden dünyaya mal olacak mimarlar yetişmişti.

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet. *Hz. Ömer*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Akyüz, Vecdi. *Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*. İstanbul: İlke Yayınları, 1996.
- Avcı, Casim. "Kûfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 339-342. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Baltacı, Cahid. *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları 2010.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Fuat Köprülü. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. M. Fayda. İstanbul: Yayınevi, 1982.
- Biçakcı, Harun ve Cuma Yıldırım. "İslam Uygarlığında Kent ve Kentleşme". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, sy. 2 (Aralık 2018): 544-545.
- Can, Yılmaz. "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM* 6, (Aralık 2005): 216.
- Can, Yılmaz. *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Cansever, Turgut. *İslam'da Şehir ve Mimari*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Çelik, Celeleddin. "İslam Şehri'nden Şehir İslam'ına: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları", *Milel ve Nihal* 9, (Kasım 2014): 139.
- Demirci, Abdurrahman. "Hz. Ömer Döneminde Kurulan Şehirler", *İlahiyat Araştırmaları* içinde, ed. Münir Yıldırım, 79-93. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2019.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l- Ferec Abdurrahman. *Ömer Bin Hattab*. Beyrut: Daru'l- Kütübi'l-Arabi, 2007.
- Hamîdullah, Muhammed. "Hudeybiye Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 297-299. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Hasan, Hasan İbrahim. *İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş. 6 cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.

- İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*. çev. Ahmet Ağırakça, vd. 12 cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.
- Kılıç, Ünal. *Şehir Yönetimi ve Valilik*. Konya: Yediveren Yayıncılık, 2004.
- Havva, Said. *el-Esâs fis-Sünne*. İstanbul: Aksa Yayınları, 1997.
- Serjeant, R.B. *İslam Şehri*. çev. Elif Topçugil. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *İslam Şehirleri*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemu'l-Buldân*. 5 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1979.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Büyük İslam Tarihi*. 14 cilt. Konya: Esra Film İletişim, 1994.
- Yüksek, Ali. "İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9, sy. 5 (Spring 2014): 2165-2178.
- Zettersteeyn, K. V. "Kûfe", *İslam Ansiklopedisi*. 6: 964. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Zettersteeyn, K. V. "Sa'd b. Ebî Vakkâs", *İslam Ansiklopedisi*. 10: 19. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.